

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ)

ГЕТЬМАН ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ АНДРІЙ МОГИЛА

Дослідження історії козацтва, що швидко розвиваються в незалежній Україні, відкрили для загалу багато раніше маловідомих особистостей, в тому числі й правобережного гетьмана Андрія Могили (1684—1689 рр.). У перспективі це дозволить створити більш-менш цілісний образ гетьмана, краще оцінити його діяльність. Серед етапних праць на цьому шляху слід назвати насамперед доробок В. Антоновича¹, М. Андрусяка² та Б. Крупницького³. В останні роки вперше в історіографії з'явилися дослідження, котрі конкретно присвячені А. Могили або розповідають про гетьмана у контексті історії козацького устрою та державотворчих процесів на Правобережній Україні в останній чверті XVII ст.⁴ Доробок істориків, які тією чи іншою мірою писали про правобережного гетьмана, створив основу для подальших пошуків у зазначеному напрямку. Нами вже здійснено деякі публікації про гетьмана з введенням до наукового обігу нових джерел, віднайдених під час вивчення масиву документів Російського державного архіву давніх актів⁵. Пропонуємо добірку ще ряду джерел*, що були розшукані серед справ вищезазначеного архіву. Вони дають значний матеріал до визначених нижче питань, безпосередньо пов'язаних з А. Могилою. Крім того, в документах значно ширше, ніж раніше, представлений фактичний матеріал про сім'ю — дружину та сина правобережного гетьмана. м деякі дані й про роль у житті останніх шурина А. Могили — Дмитра Мозири.

Пропонована читачам добірка джерел розглянута нами у відповідності до кола проблем, що знайшли в них своє відображення. При цьому особлива увага приділена питанням, які розкривають нові або доповнюють уже відомі сторінки української історії, пов'язані з А. Могилою. Не всі зі знайдених документів публікуються. Про них будемо вести мову в тексті статті.

1. Взаємини з татарами

Донині, здається, дослідникам ще не були відомі документи, що безпосередньо стосувалися б листування правобережного гетьмана з турками чи татарами. Прикладом цього є лист нуредина до А. Могили (док. № 4). Навесні 1688 р. це послання було передане Яном Собеським російському резиденту в Речі Посполитій Прокофію Возніцину. Написаного по-«білоруськи» листа нуреддин відправив до Немирова. Він пропонував правобережному гетьману мир і обіцяв допомогу проти ворогів, нагадуючи приклад Богдана Хмельницького⁶.

Надіслати лист до Москви, за офіційною версією, короля спонукало те, що у посланні нуреддин згадував про «інших запорозьких полковників», котрі часто до нього зверталися⁷. При цьому малися на увазі лівобе-

* Зазначені у статті документи будуть опубліковані в наступному номері.

режні полковники. Таким чином Ян Собеський, бажаючи бути у “братській дружбі” з царями, намагався їх застерегти щодо таємних контактів полковників з неприятелем — татарами, бо, власне, сам А. Могила, як можна зрозуміти з того, що лист був у короля, на пропозицію нуреддина не відгукнувся. А деякі представники лівобережної верхівки дійсно мали зв’язки з Кримом⁸.

Наприкінці листа зазначено, що він написаний 24 грудня 1184 р. Рік вказано явно помилково (нами була перевірена й версія щодо мусульманського датування). Не можна з упевненістю говорити про причетність листа до тих чи інших подій. Вірогідно, що його було написано у 1684 р., бо відомо, що в листопаді того року “турецький” гетьман Т. Сулименко (Сулимка) намагався разом з татарами, очолюваними сином хана Селім-Гірея I, захопити немирівську фортецю⁹. Отже, він міг загітувати А. Могилу до переходу на свій бік. Але в цілому зазначений лист, можливо, був написаний і пізніше, аж до 1687 р. включно. Тому його остаточне датування може бути встановлене лише при подальшому дослідженні взаємин правобережного гетьмана з татарами.

Навряд чи правомірно вважати основним аргументом при датуванні листа час передачі його королем резиденту — весну 1688 р. В цьому випадку можна було б віднести лист до грудня 1687 р. Але ми мусимо враховувати, що Ян Собеський міг передати його не одразу після отримання від А. Могили, а тоді, коли це мало значення для зносин з росіянами.

2. Відносини із Запорозжям

Нами вже було опубліковано розвідки, в яких йшлося про зв’язки правобережного гетьмана із Запорозжям¹⁰. Окремі з новознайдених джерел дають змогу розширити уявлення про його взаємини з козацтвом різних частин України. Так, про те, що А. Могила був добре знаний на Лівобережжі, мав певний авторитет серед козацтва, а його підрозділи могли розглядатись і як підтримка у боротьбі з владою Батурина й Москви, свідчать розмови, котрі ходили у 1687 р., невдовзі після Коломацької ради. Процитуюмо у цьому зв’язку лист воєводи Л. Неплюєва до князя В. Голіцина: “Говорив мені Леонтій Черняк (товариш Полтавського полку. — В. С.), відомо йому вчинилось, що запорожці говорили козакам, якби гетьманський син утік до них і дав їм достатньо грошей, то б вони його обрали гетьманом і весь малоросійський край був би їхній, як і раніше. Та в Кодаку городові козаки, щоб запорожці послали по орду і по Могилку, який у короля, то б ... Москву ми за Дніпро не пустили”¹¹. Йшлося у цих розмовах про чернігівського полковника Григорія Самойловича — сина зміщеного з посади гетьмана Івана Самойловича. Відомо, що дехто зі старшин після Коломацької ради говорив про можливість пошуку підтримки у Криму¹². Йшлося, отже, про початок великого виступу як проти нових порядків на Лівобережжі, так і проти російської зверхності.

Очевидно, можливість втручання правобережного козацтва у заворушення на Лівобережжі, котрі розпочалися після змін на посаді гетьмана, та його контакти з Січчю змусили росіян звернути увагу на позицію самого А. Могили. Але на правому березі нічого загрозливого не спостерігалось. Як писав 30 липня 1687 р. Л. Неплюєв до В. Голіцина, хоч на Січі “поголюска така була, аби його обрати кошовим”, сам А. Могила туди не їздив. Та й взагалі не має наміру, “щоб йому куди мислити”¹³.

Протягом наступного року А. Могила не одноразово звертався до запорожців, намагаючись налагодити з ними взаємини, обіцяючи їм коро-

лівську милість. Документи про ці звернення відносяться до січня—липня 1688 р.¹⁴ та й дані розвідки І. Мазепи, за якими запорожці їздили до Речі Посполитої зі скаргами на зведення на їхній території Новобогородицької фортеці (березень—серпень 1688 р.)¹⁵.

20 вересня 1688 р. П. Возніцин на зустрічі з польськими сенаторами піднімав питання про порушення А. Могилою мирних угод відправкою посланців на Січ та обнадіюванням їх королівською милістю. При цьому, на підтвердження своїх слів, резидент передав їм копію та оригінал листа правобережного гетьмана для ознайомлення. Це послання надійшло до запорожців у липні й було передане ними І. Мазепі. Сенатори обіцяли про все доповісти Яну Собеському, а 22 вересня повернули оригінал листа. Проте ніякої конкретної відповіді на свої заяви П. Возніцин не отримав (док. № 8, № 9).

Не викликає сумнівів, що й надалі саме з Батурина росіяни отримували відомості про посольства Січі до поляків, бо в донесенні від 30 листопада П. Возніцина до князів В. Голіцина та О. Голіцина зазначено, що, за царською грамотою, він намагався здобути якусь інформацію про запорозьких посланців, “але ніхто тут їх не бачив і про них ніхто не чув”¹⁶. Надалі ж резидент зазначав: “При королівській величності особа у мене, поляк, там спеціально живе. І хоча би щось мале показалося, то би як від нього, так і від інших знайомих своїх у той же час би мені відомо було. Може, ті запорозькі посланці прислані були до Могили, а у королівської величності їх аж ніяк не було. Але, государі, я стану про це провідувати. І не могли б такі послы сорок осіб перед усіх очима сховатися. Дивуюся тому дуже, яким би то способом мало бути”¹⁷.

Та незабаром через “деяку особу” П. Возніцину вдалося дізнатися, що посланці із Запорожжя разом з А. Могилою мали зустріч з Яном Собеським під Кам’янкою, за 6 миль від Злочева. Козаки скаржились королю на утиски з боку Москви та применшення їх вольностей, “чого предки їх від королів польських не бачили”. Вони просили, аби Ян Собеський був до них милостивим, “а вони, почувши його королівської величності милостиве до себе слово, будуть старатися, як би бути по колишньому при королівстві польському”. А король, звісно, запорожців “обнадіював, щоб вони про те старалися і свою братію до того приводили, а він їх ніколи не відступить”¹⁸.

Вже у грудні резидент поставив перед поляками питання про приїзд до них запорожців з А. Могилою. Однак 24 грудня 1688 р. коронний підскарбій М. Матчинський дав таку відповідь: “Королівська величність указав йому про те оголосити, що аж ніяк до його королівської величності жодних посланців з Запорожжя і нізвідки від підданих його царської величності не бувало”¹⁹. Проте П. Возніцин категорично з цим не погодився і висунув вимогу, щоб Ян Собеський повівся згідно з договором. Крім того, резидент домагався письмової відповіді щодо причин приїзду посланців. На це Марко Матчинський і литовський підканцлер Михайло Радзивілл сказали, що донесуть про цю справу королю²⁰. А вже 26 грудня до П. Возніцина від короля завітав секретар Самойло Рожицький з питанням про джерела інформації резидента стосовно запорожців, особливо цікавлячись, чи не сказав йому про це хтось у Польщі. Резидент відповів, що царі дізналися про посланців від І. Мазепи, а йому особисто відомо, що такі козаки разом з А. Могилою були у короля під Кам’янкою. Вислухавши це, секретар озвучив стару польську позицію, заявивши, що таких посланців у короля не було, і обіцяв донести йому все про цю розмову²¹. Принагідно зазначимо, що це остання відома нам згадка правобережного

гетьмана на переговорах росіян з поляками, де А. Могила згадували серед живих.

3. Участь у боях під Кам'янцем-Подільським у 1687 р.

З 17 чи 18 липня по 3 вересня 1687 р. польські війська проводили під Кам'янцем-Подільським воєнні операції, блокуючи турецьку залогу в місті. Становище залоги у той час було досить серйозне. Внаслідок обстрілу вона втрачала десятки захисників і панікувала. Лише після приходу допоміжних турецько-татарських сил поляки змушені були відійти ²².

“Новина” зі Львова від 31 липня (док. № 2) повідомляла про польських вояків, котрі під командою гусарського поручика Берковського протягом кількох днів — з 17 по 22 липня — понищили хлібні поля та сіно навколо Кам'янця-Подільського, і розповідала про бій поляків з 5 тис. яничар, котрі, взявши 6 польових гармат, вийшли з міста. Сумнівний на початку бій врешті склався на користь польських підрозділів, які змусили неприятеля відступити. При цьому у польських підрозділах загинуло лише кілька десятків вояків, а втрати яничар сягнули 700 осіб, 20 з них було взято у полон. Вдалося полякам захопити й “хороших” коней. Згадує “Новина” й про А. Могила, котрому дістався кінь, якого “цінили великою ціною”. От і все, що говориться тут про правобережного гетьмана. Ці скупі відомості все ж приводять принаймні до двох важливих висновків: 1) А. Могила особисто відзначився у боях; 2) частину “польських” підрозділів, що перемогли у бою з яничарами, становили українські козаки. І врешті, хтозна-кому належала вирішальна роль у цій операції.

Деякі з документів дають підстави стверджувати, що козаки продовжували брати активну участь у боях і після згаданої операції. Так, піддядчий Посольського приказу Іван Чередеев, посланий з царською грамотою до короля, 9 серпня повідомляв зі Львова, що А. Могила, за королівським указом, стоїть з військами поблизу Кам'янця-Подільського для захисту від неприятеля ²³. Крім того, І. Чередеев писав, що під командуванням А. Могили перебувають козаки сіверські, запорозькі й правобережні. Розміщаються вони окремо від польсько-литовських військ, а королівського жалування дають їм у достатній кількості ²⁴.

4. Суперництво з С. Палієм

Як відомо, політичне суперництво А. Могили з С. Палієм брало свій початок ще від 1684 р. і тривало в наступні роки ²⁵. Фастівський полковник був більш популярною особою серед козацтва, яке нерідко віддавало йому перевагу перед правобережним гетьманом. На користь такої позиції свідчить і пропонуваній документ (док. № 6).

Так, “Новина” зі Львова від 20 травня 1688 р. говорить про невелику кількість людей у А. Могили, бо чимало козаків його покинули. На противагу цьому далі повідомляється про збільшення загонів С. Палія до кількох тисяч осіб. Зазначимо, що ця інформація вже публікувалась німецькою мовою в розвідці Б. Крупницького ²⁶. Причому, коли у нашому варіанті говориться про відхід людей від правобережного гетьмана і збільшення чисельності військ С. Палія без вказівки на прямий зв'язок між цими явищами, то в інформації Б. Крупницького чітко зазначено, що зростання підрозділів фастівського полковника відбувалося за рахунок осіб, котрі служили у А. Могили.

**5. Заклики до Немирова лівобережних
та запорозьких козаків. Іменування А. Могили
гетьманом Війська Запорозького**

Сподіваючись на отримання платні за службу на користь Речі Посполитої у боротьбі з Османською імперією, на Правобережжя, зокрема до А. Могили, постійно йшли козацькі загони. А це викликало протести та інші види протидії з боку Батурина і Москви. Лівобережний гетьман І. Самойлович намагався перешкодити переходу козаків на Правобережжя і докладав чимало зусиль для їх повернення звідти²⁷. А з укладенням у травні 1686 р. “Вічного миру” для таких дій з’явилися юридичні підстави як у Російській державі, так і у Гетьманщині. Так, згідно з договором, Річ Посполита втрачала право відносин з лівобережним та запорозьким козацтвом, не мала права закликати і приймати їх на свою сторону. Крім того, ні король, ні будь-хто з його підданих не могли в документах у своїх титулах згадувати міста, котрі відійшли під владу Москви. Це стосувалося й зображення цих міст на печатках²⁸.

Але вже 31 серпня 1686 р. до російських посланців у Річ Посполиту направляється царська грамота з цілим рядом вимог Москви: а) заборонити А. Могилі іменуватися запорозьким гетьманом; б) не приймати втікачів, а тих мешканців лівого берега Дніпра та запорожців, що потрапили на Правобережжя ще до укладення “Вічного миру”, відпустити у царські володіння; в) розслідувати справу, пов’язану із затримкою білоцерківським комендантом групи козаків, котрі хотіли їхати на Лівобережжя. Невиконання наполягань Москви мало розцінюватись як ігнорування мирних угод. Усі ці вимоги були зроблені з ініціативи та за інформацією І. Самойловича, який доніс у Москву, що вже після підписання договору до поляків, а не до нього, приїхав з полоненими ватаг Миргородського полку Гусачок; що козаків, котрі зайшли на польську сторону до “Вічного миру”, назад не відпускають (привів приклад затримки та знущання над 34-ма козаками білоцерківського коменданта); вказав, що приваблює козаків з малоросійських міст і Запорожжя А. Могила, котрий неправомірно називає себе запорозьким гетьманом і мусить повернутися на царську сторону (док. № 1). Припускаємо, що саме ця грамота стала першою, в якій йшлося про постановку перед Варшавою питань про іменування А. Могили та перехід до нього козаків з Лівобережжя й Запорожжя. Подібні питання російські посланці поставили і на переговорах з польськими сенаторами 3 грудня 1686 р. Відповіді тоді поляки не дали, а лише обіцяли, що повідомлять про все це короля і передадуть його відповідь²⁹.

Реакція на вимоги Москви нам відома за матеріалами зустрічі царських послів з польськими сенаторами 14 грудня 1686 р. Відповідь, дана у той день, звучала так: “А котрі козаки були з сторони царської величності в воєнних проти неприятеля при військах королівської величності походах, і тим козакам, також і Могиленку указав королівська величність дати волю. Хто захоче в сторону царської величності повернутися до дружин своїх і дітей, ніхто їм того не забороняє, а хто сам не хоче в сторону царської величності йти, вислати того не можливо”³⁰. Конкретно ж про Гусачонка королю нічого не було відомо. А надалі “нікого козаків перекликати і приймати зі сторони царської величності королівська величність не указав”. Що ж до грабежу білоцерківським комендантом 34-х козаків, то король повелів розслідувати цю справу. Все з пограбованого, що могло знайтись, повинно було бути повернене³¹.

Отже, не маючи змоги заперечити російським вимогам, поляки формально погодилися з можливістю повернення козаків, які прибули з підвладних царям територій. Однак з їх відповіді вповні зрозуміло, що це повернення було небажаним. І ніхто з поляків не збирався на ньому наполягати.

Наступна царська грамота, пов'язана з розглядуваними питаннями, датується 7 березня 1688 р. (док. № 3). Вона знову була адресована російському резиденту у Польщі П. Возніцину. Грамота вказує на те, що А. Могила, підписуючи свої листи, називає себе гетьманом Війська Запорозького, що відповідно зображено і на його печатці. На цей раз Росія діяла за інформацією від нового лівобережного правителя — І. Мазепи. Загонам останнього на початку року вдалося перейняти посланців з Немирова, котрі з листом А. Могили їхали на Січ. Посланці змушені були повернутися назад, а лист правобережного гетьмана з Батурина був пересланий до Москви³². Саме цим листом росіяни вирішили скористатися як доказом неправомірного іменування А. Могили та його спроб налагодити взаємини із Запорожжям.

Намагаючись пояснити, чому саме лівобережні правителі ініціювали та продовжували підштовхувати Москву до тиску на Варшаву з приводу іменування немирівського гетьмана, ми схилиємося до думки, що це прямо пов'язано з питанням влади над Україною. Для Батурина зростання козацьких сил на Правобережжі під польською зверхністю означало, поперше, перспективу початку нової боротьби за владу над Лівобережжям та зверхність над Запорожжям, а по-друге, перекреслювало плани у майбутньому поширити своє керівництво над правобережними землями.

Виконуючи царські накази, П. Возніцин підняв питання про іменування А. Могили 11 квітня 1688 р., на зустрічі з литовським підканцлером М. Радзивілом, показавши оригінал листа правобережного гетьмана. Але на протести російської сторони підканцлер відреагував досить своєрідно: зробив спробу представити справу, як не варту особливої уваги. Він заявив, що А. Могила чинить так “з простоти”, і що йому буде відправлено королівський указ із заборобою іменуватися запорозьким гетьманом (док. № 5). Цю ж проблему резидент представляв і пізніше — у статтях, поданих М. Матчинському. На цей раз відповідь, передана М. Матчинським 19 червня від самого Яна Собеського, була рішучою і безкомпромісною: “Як гетьману козацькому королівської величності іменувати себе, про те в договорах ніякої немає згадки”³³.

Однак така відповідь не влаштувала П. Возніцину, і вже 21 червня він повідомляв, що на зустрічі з представником польського уряду докоряв, говорячи про А. Могилу: “Чи пристойна та відповідь і правді чи достойна, яка зі сторони королівської величності написана, тому що в договорах саме те зображено, що всі піддані його королівської величності не мають тими містами іменуватися, котрі уступлені в сторону їх царської величності, а не тільки той Могила”³⁴. Але поляк не погоджувався і, залишаючись на позиції, заявленій королем, зазначав: “Про козацьких гетьманів там (у мирних угодах. — В. С.) не згадано”³⁵.

25-м липня 1688 р. датовано ще одну царську грамоту до П. Возніцину стосовно проблеми іменування А. Могили. Від попередніх вона виділяється дуже цікавою пропозицією російської сторони щодо компромісного рішення цього питання. Змирившись з існуванням правобережного козацтва та його керівника, підвладних королю, Москва запропонувала свій варіант іменування А. Могили: “Велів би королівська величність тому Могилі іменуватись начальником своїх козаків — підданих немирівських

та інших міст мешканців, котрі під його королівської величності державою” (док. № 7).

Таким чином, йшлося про применшення офіційного статусу правобережного гетьмана, порівняно з лівобережним, шляхом виключення з іменування самих понять “гетьман” та “Військо Запорозьке”. Це, безперечно, мало б негативний вплив на ставлення до А. Могили з боку козацтва та інших станів українського суспільства, сприяло б зменшенню його авторитету. Зрозуміло, що Річ Посполита не могла прийняти таку пропозицію, бо якраз сама й докладала зусилля для привернення якнайбільшого числа козацтва, плануючи використати його, в сприятливих обставинах, проти Москви, що було конче необхідно при відновленні боротьби за володіння Києвом та Лівобережжям.

16-м серпня датуються ще дві царські грамоти: одна до Яна Собеського, інша — до П. Возніцина. У першій йшлося про те, що А. Могила, незважаючи на обіцяний королівський указ заборонити йому писатися запорозьким гетьманом та підтримувати зносини з Січчю, не припинив так чинити, і висловлювалося сподівання, що Варшава вживе необхідних заходів, а в другій — містилися необхідні інструкції резиденту стосовно продовження розгляду цих питань на наступних зустрічах з представниками польської верхівки. При цьому до Польщі пересилався оригінал листа від правобережного гетьмана ³⁶.

Знову розмову на цю тему П. Возніцин провів з польськими сенаторами 20 вересня у Злочові. Але після зустрічі з королем, 22 вересня сенатори відповіли, що Ян Собеський планує провести з ними “консиліум” щодо А. Могили (док. № 8, № 9).

Врешті, нічого не добившись, резидент 18 жовтня доносить В. Голіцину та О. Голіцину, що знає про небажання короля заборонити А. Могилі писатися запорозьким гетьманом і намір Яна Собеського підняти це питання на сеймі, пов’язуючи все це зі своїм негативним ставленням до польських послів, які пішли у Москву на укладення “Вічного миру” (док. № 10).

Ще раз П. Возніцин говорив про іменування А. Могили на зустрічі з польськими сенаторами 12 грудня, нагадавши, що це питання він поставив перед ними ще у Злочові (вересень). Резидент заявив, що чекає на відповідь. З тих осіб, з якими П. Возніцин зустрічався у Злочові, тут був присутній лише белзький воєвода. Він розповів іншим сенаторам про вимоги резидента і про рішення короля відкласти справу до повернення у Варшаву. Після чого сенатори переговорили “між собою тихо”, а потім маршалок сказав, що П. Возніцин виконав свою справу — озвучив те, що наказали йому царі, “і те вони все зрозуміли, і донесуть королівській величності, государю своєму милостивому, і відповідь йому вчинять іншим часом” ³⁷. 24 грудня резидент ще раз отримав запевнення, що буде мати відповідь щодо А. Могили ³⁸.

Реакція польської сторони на поставлене Москвою питання є незаперечним свідченням свідомого затягування його вирішення. Варшава не могла собі дозволити піти на пряме порушення мирних угод, зважаючи на складну ситуацію, в якій опинилася польсько-литовська держава. Разом з тим вона не хотіла поступитися, применшити статус уже діючого керівника правобережного козацтва. Але, певно, саме настійливі домагання Росії привели до того, що вже наступник А. Могили був не виборним, а наказним гетьманом.

6. Датування смерті А. Могили

Питання визначення точної дати смерті А. Могили на сьогодні залишається до кінця не вирішеним. Після того, як В. Антонович писав про 1686 р.³⁹, історики знайшли чимало даних про діяльність гетьмана протягом кількох наступних років. Це привело до появи уточнених визначень дати його смерті, які, однак, теж різняться. Так, Б. Крупницький, ґрунтуючись на даних “Новини” зі Львова, говорив приблизно про кінець грудня 1687 р.⁴⁰, Я. Перденія писав про перші місяці 1689 р.⁴¹, а Т. Чухліб дотримується версії про січень—лютий 1689 р.⁴² Використовуючи новознайдені джерела, спробуємо ще раз розглянути це питання.

Оскільки ще 12, 24 та 26 грудня 1688 р. П. Возніцин обговорював з польськими сенаторами питання про іменування А. Могили і його приїзд з посланцями із Запорожжя до короля, то можна твердити, що на той час польській верхівці ще не було відомо про смерть правобережного гетьмана. Інформація про це надійшла наступного місяця. З нею скінчилися й клопоти Яна Собеського з настійливими претензіями російської сторони щодо іменування правобережного гетьмана. Як доносив П. Возніцин В. Голіцину та О. Голіцину у посланні від 17 січня 1689 р., король, “тішучись”, наказав передати йому, що вже навіки не буде А. Могила писатися запорозьким гетьманом, бо помер. Про це повідомили посланці з його війська (док. № 11). Звичайно, Ян Собеський радів не з смерті гетьмана, а тому, що так вдало вирішилося наболіле питання, а також, що Москва, доклавши стільки зусиль, так і залишилася ні з чим.

Отже, наші матеріали теж не можуть поставити крапку при визначенні дати смерті А. Могили. Але вони прямо перегукуються з даними Б. Крупницького. Можливо, що й походять вони з одного джерела — від тих же посланців з Немирова. Ми, однак, схильні припускати, що гетьман помер не в кінці грудня, а на початку січня, враховуючи датування послання від П. Возніцина.

7. Доля дружини та сина А. Могили

Як свідчать відомі нині факти, життя дружини правобережного гетьмана було аж ніяк не безхмарним. Даних цих, проте, не так уже й багато. Покинувши службу у компанійському полку і подавшись на Правобережжя, А. Могила залишив на лівому березі й свою дружину⁴³. В серпні 1684 р. вже на посаді гетьмана А. Могила доносив Яну Собеському, що, за царським указом, його дружина перебуває під вартою, і її заборонено відпускати у польську сторону. Водночас гетьман клопотався про королівську грамоту до царів щодо звільнення дружини. На це Ян Собеський відреагував наказом про написання і відправку такої грамоти⁴⁴. Однак ми не маємо точних даних про те, чи була грамота відіслана, чи ні. У всякому разі, дізнавшись про клопотання А. Могили, росіяни розпорядилися знайти його дружину і з'ясувати, чому вона затримана⁴⁵. Посередньо це свідчить про те, що справою ув'язнення займався І. Самойлович, діючи без відома Москви. Адже саме він був рішучим противником утворення козацького устрою Правобережжя. Ще один з опублікованих документів дає право припустити, що грамота від Яна Собеського до царів, в якій йшлося про дружину А. Могили, дійсно не була відправлена. Можливо, замість цього король дав доручення зайнятися справою канцлеру Великого князівства Литовського Марціяну Огінському. У листі останнього до В. Голіцина (грудень 1684 р.) висловлено подяку князю за виконання прохання про

звернення до царів щодо дружини гетьмана та виражено сподівання на реалізацію цієї справи⁴⁶. Зрозуміло, проте, що такі дії могли б бути здійснені й паралельно. Таким чином, питання про королівську грамоту залишається відкритим.

У 1687 р. польська верхівка продовжувала займатися справою покращення становища дружини А. Могили. У листі до нього з королівської канцелярії від 13 квітня зазначено: "... Про жінку премилу не забуваємо і все робимо"⁴⁷. Що при цьому малося на увазі, на жаль, невідомо. Виходячи з відомих даних, можна припустити, що мова йшла про її звільнення або про переїзд на Правобережжя.

Віднайдені нами документи дають змогу дізнатися про ряд важливих подій під час кількох подальших років життя Парасковії — так у російському списку з листа вдови А. Могили звучить її ім'я. Разом з тим вдалося з'ясувати, що правобережний гетьман мав сина, котрий приїхав до Немирова разом з матір'ю. Документи свідчать про перебування цих людей у місті вже після смерті А. Могили. Коли ж вони опинилися тут — невідомо. Більше того, разом з Парасковією та її сином у Немирів приїхав лубенський козак Дмитро Мозира — брат Парасковії, який допомагав їй знайти добре місце для прилаштування сина, а також у справі повернення забраного майна А. Могили.

У 1689 р. Д. Мозира разом з сином Парасковії вирушили до коронного гетьмана. Намічені справи вдалося вирішити. С. Яблоновський справді потурбувався про хлопця, і той у супроводі Д. Мозирі поїхав до Злочова, де був прийнятий на службу при королівському дворі. Крім того, Д. Мозира зумів отримати від коронного гетьмана лист, в якому останній висловлював йому свою підтримку. З цим документом, а також з чолобитною вдови А. Могили він звернувся до короля, аби вирішити ще одну справу — здобути заступництво Яна Собеського у питанні про повернення немирівським комендантом майна померлого гетьмана Парасковії. Не марними, врешті, були й ці клопоти: король розпорядився видати охоронний універсал удові А. Могили, а коронному гетьману наказав писати до немирівського коменданта, щоб той повернув Парасковії всі забрані у неї пожитки⁴⁸. Цікаво, що, звертаючись листом від 4 травня 1689 р. до наказного гетьмана Гришка, Ян Собеський і йому нагадав, що "рухомості", котрі zostалися після небіжчика А. Могили, мають належати його вдові та іншим спадкоємцям⁴⁹. Пожитки дійсно були повернуті Парасковії тодішнім комендантом Раппе, але, як з'ясувалося незабаром, не всі.

Ще один немирівський комендант Доморацький теж був не байдужим до майна померлого гетьмана, знаючи про не повернуті його дружині гроші. Тепер у справу повернення майна законному власнику втрутився вищезгаданий Гришко. Як писав С. Яблоновський королю 21 грудня 1689 р., наказний гетьман приїхав до нього і повідомив, що Доморацький разом з підстаростою "замордували" намісника А. Могили Тишка Толочка через "скарби" небіжчика. На Т. Толочка після смерті А. Могили скаржилася й Парасковія, заявляючи, що лише намісник знав про гроші її чоловіка, й вимагала їх повернення. Щоб вирішити цю справу, С. Яблоновський вчинив суд, на якому був присутній Т. Толочко, а сторону вдови представляв Д. Мозира. Т. Толочка зобов'язали повернути Парасковії гроші, що він і зробив. Як повідомляла Парасковія коронному гетьману, намісник віддав їй мідну ємкість — "flasze miedziano" з грошима, котрі він закопував ще разом з А. Могилою⁵⁰.

Очевидно, одразу після впорядкування майнових справ, навесні 1690 р., дружина А. Могили збиралася їхати на проживання до Білої Церк-

ви. Чи жила Парасковія у цьому місті, чи ні — з її листа, який пропонуємо читачам, зрозуміти важко (док. № 14). У всякому разі відомо, що вона покинула Немирів і, не бажаючи жити у такому небезпечному місці, як Біла Церква, у червні 1691 р. перебувала під покровительством С. Палія у Фастові. Звідси Парасковія звернулася до І. Мазепи, бажаючи його про дозвіл повернутися на Лівобережжя.

От і все, що ми знаємо нині про сім'ю А. Могили. Прикметно, що назустріч клопотанням його дружини про сина, майно та переселення пішли і С. Яблоновський, і Ян Собеський, і Гришко, і С. Палій, і, сподіваємося, І. Мазепа. Як бачимо, в їх числі не тільки верхівка Речі Посполитої, в руслі політики якої значною мірою діяв А. Могила, а й фастівський полковник — його політичний суперник. У даному випадку ці їх вчинки свідчать про наявність у ту, здавалося б, таку жорстоку епоху високих почуттів людяності, вдячності, благородства.

8. Шурин А. Могили Д. Мозира та його зустріч зі С. Яблоновським

Дані про дружину та сина правобережного гетьмана відомі нам головним чином завдяки донесенню шурина А. Могили — лубенського козака Д. Мозири І. Мазепі про свою зустріч та розмову з коронним гетьманом, а також з інших документів, пов'язаних із з'ясуванням Москвою подробиць цієї зустрічі. А розмова ця мала деякий політичний зміст. Отже, надавши допомогу сестрі, Д. Мозира на початку 1690 р. перебував у Батурині. На зустрічі з лівобережним гетьманом він розповів, що С. Яблоновський, розпитавши у нього про українські справи, повідомив про вислання росіянами І. Мазепи, як і І. Самойловича, до Сибіру. При цьому коронний гетьман говорив про “хитрість і неістину московську”, бажання росіян не допустити поширення вольностей Війська Запорозького та їх прагнення звести українців на “ніщо”. С. Яблоновський наголошував, що Москва і поляків уже обдурила, але вони готуються їй так само віддячити (док. № 12).

Ця розповідь, передана І. Мазепою до Москви, привела до з'ясування справи на дипломатичному рівні. Вже 13 січня було направлено царську грамоту до нового російського посланця в Речі Посполитій — стольника Івана Волкова, який мав зустрітися з С. Яблоновським та застерегти його щодо подальшого ведення розмов, котрі суперечать мирним угодам. Значимим, що про широке розголошення проблеми серед польської верхівки не йшлося (док. № 13). Така зустріч відбулася 12 лютого 1690 р. Однак у розповіді коронного гетьмана звучали зовсім інші подробиці її. Він, відмовляючись від своїх слів стосовно заслання І. Мазепи, стверджував, що лише цікавився його долею та повірив розповіді Д. Мозири про добрий прийом І. Мазепи зі старшиною у Москві⁵¹. Що ж до характеристики дій Росії по відношенню до України та Польщі, планів останньої до реваншу, то С. Яблоновський не знайшов нічого кращого, як заявити, що Д. Мозира — п'яниця, якому він не міг говорити такі слова. Крім того, коронний гетьман сказав, що “козацький народ” є полякам неприємним і після свого підданства Речі Посполитій тільки й шукає приводу, аби їй нашкодити. Тому козацьким пліткам вірити не потрібно⁵².

Цією зустріччю справа не обмежилась. І надалі Москва продовжувала у політичних цілях маніпулювати даними донесення Д. Мозири. Справа набула розголосу. Так, 8 травня 1690 р. О. Українцев на зустрічі у Посольському приказі нагадав польському резиденту Ю. Довмонту про слова

С. Яблоновського, сказані лубенському козаку. О. Українцев знову представив їх як порушення “Вічного миру”⁵³. А 16 липня російські представники на чолі з дяком Василем Посніковим знову бачилися з Ю. Довмонтом і слухали відповідь на свої претензії. Резидент, керуючись документами, одержаними від коронного канцлера, заявив росіянам: “А що писано про козака Мозиру, нібито, перебуваючи у гетьмана коронного, і чув ворожі слова, і то сама байка, як би міг гетьман такому простому мужику ті слова говорити”⁵⁴.

Зрозуміло, встановити правду про те, що говорилося під час зустрічі С. Яблоновського з Д. Мозирою, без сторонніх свідчень неможливо. Але зіставляючи дані про неї з відомими фактами поїздки І. Мазепи до Москви у 1689 р., коли там відбувся державний переворот і було невідомо, як позначиться це на Лівобережжі, знаючи про бажання Речі Посполитої відновити боротьбу за владу над всією Україною, можна припустити, що наведені Д. Мозирою висловлювання С. Яблоновського дійсно мали місце.

¹ Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679—1716) // Архив Юго-Западной России. — К., 1868. — Ч. 3. — Т. 2. — С. 1—197.

² Андрусяк М. До історії правобічних козаків в 1689—90 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 100. — Ч. 2. — Праці історичні. — С. 251—274.

³ Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683—1688 рр. // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1942. — Т. 4. — С. 1—31.

⁴ Чухліб Т. В. Маловідомий гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684—1689 рр.) // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 1993. — № 9. — С. 65—70; Його ж. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996. — 90 с.; Його ж. До питання про політичні стосунки між королем Яном III Собеським та гетьманами Правобережної України // Український історичний збірник. Наукові праці аспірантів та молодих вчених. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 61—101.

⁵ Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська Старовина. — 1999. — № 3. — С. 155—162; Його ж. Поїздка “товмача” гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688 р.) // Український історичний збірник. — К., 2000. — С. 305—310.

⁶ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 338—339; оп. 1, спр. 233, арк. 239—239 зв.

⁷ Там же.

⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960. — С. 168.

⁹ Крупницький Б. Назв. праця. — С. 11—13; Чухліб Т. В. Козацький устрій... — С. 46; Його ж. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676—1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Київ — Запоріжжя, 1997. — С. 179.

¹⁰ Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686—1699 рр. // УІЖ. — 1998. — № 6. — С. 3—11; Його ж. Гетьман Андрій Могила ... — С. 155—162; Його ж. Поїздка “товмача” ... — С. 305—310.

¹¹ РДАДА, ф. 229, оп. 4, спр. 185, арк. 182.

¹² Оглоблин О. Назв. праця. — С. 28—29.

¹³ РДАДА, ф. 229, оп. 4, спр. 185, арк. 168.

¹⁴ Станіславський В. В. Політичні відносини ... — С. 6—7; Його ж. Гетьман Андрій Могила ... — С. 155—162; Його ж. Поїздка “товмача” ... — С. 305—310.

¹⁵ Його ж. Політичні відносини ... — С. 8.

¹⁶ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 183 зв.

¹⁷ Там же, арк. 184.

¹⁸ Там же, арк. 211.

¹⁹ Там же, арк. 240.

²⁰ Там же, арк. 240—240 зв.

²¹ Там же, арк. 240 зв.

- ²² К о » o d z i e i c z y k D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 114—115.
- ²³ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 230, арк. 347 зв.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ К р у п н и ц ь к и й Б. Назв. праця. — С. 17—18.
- ²⁶ Там же. — С. 23—24.
- ²⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археогграфическою комиссиею. — Санкт-Петербург, 1853. — Т. 5. — С. 176—177, 179—181; Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археогграфическою комиссиею (далі — Дополнения к актам...). — СПб., 1869. — Т. 11. — С. 171—172; К о с т о м а р о в Н. И. Руина // Исторические монографии и исследования. — Санкт-Петербург, 1905. — Кн. 6. — Т. 15. — С. 334—335; К р у п н и ц ь к и й Б. Назв. праця. — С. 10—11.
- ²⁸ В е л и ч к о С. В. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 314—315.
- ²⁹ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 227, арк. 421 зв. — 424.
- ³⁰ Там же, арк. 443—443 зв.
- ³¹ Там же, арк. 443 зв.— 444.
- ³² Э в а р н и ц к и й Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 93—103.
- ³³ РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1688, спр. 4, арк. 553, 557; оп. 1, спр. 233, арк. 388 зв., 391.
- ³⁴ Там же, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 93 зв.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ С т а н і с л а в с ь к и й В. В. Гетьман Андрій Могила... — С. 155—162.
- ³⁷ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 235, арк. 232 зв.
- ³⁸ Там же, арк. 240.
- ³⁹ А н т о н о в и ч В. Назв. праця. — С. 36—37.
- ⁴⁰ К р у п н и ц ь к и й Б. Назв. праця. — С. 24.
- ⁴¹ R e g d e n i a J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w. — Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963. — S. 73.
- ⁴² Ч у х л і б Т. В. Козацький устрій... — С. 54; Й о г о ж. До питання про політичні стосунки... — С. 85.
- ⁴³ В е л и ч к о С. В. Літопис. — С. 372.
- ⁴⁴ Дополнения к актам... — Т. 11. — С. 151.
- ⁴⁵ Там же. — С. 239.
- ⁴⁶ Там же. — С. 241.
- ⁴⁷ Ч у х л і б Т. В. Козацький устрій... — С. 45.
- ⁴⁸ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1, арк. 401—401 зв. Дані розповіді С. Яблоновського російському посланцю І. Волкову, наведені на сторінках цього джерела, усувають неясність док. № 12 щодо влаштування сина А. Могили. Хоч розповідь Д. Мозирі, нібито, свідчить про його службу у коронного гетьмана, насправді син немирівського правителя, за свідченням С. Яблоновського, був прийнятий до королівського двору.
- ⁴⁹ А н д р у с я к М. Назв. праця. — С. 260.
- ⁵⁰ Археогграфический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильна, 1870. — Т. 7. — С. 165.
- ⁵¹ РДАДА, ф. 79, оп. 1, спр. 238, ч. 1, арк. 401 зв. — 402.
- ⁵² Там же, арк. 403.
- ⁵³ Там же, ф. 79, оп. 1, спр. 231, арк. 953—953 зв.; спр. 236, арк. 471—471 зв.; спр. 237, арк. 898 зв. — 899; оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 15; спр. 3, арк. 197.
- ⁵⁴ Там же, оп. 1, 1690, спр. 3, арк. 432.

